

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

Dones filòsofes: la dificultat d'una genealogia inclusiva

NÚRIA SARA MIRAS BORONAT

Lliçó inaugural del curs 2021-2022 de la SCF

ANUARI DE LA
SOCIETAT CATALANA DE FILOSOFIA
XXXIII
2022

Dones filòsofes: la dificultat d'una genealogia inclusiva

NÚRIA SARA MIRAS BORONAT

Universitat de Barcelona
nsmiras@ub.edu

Article rebut el 28 de setembre de 2021 i acceptat el 10 d'octubre de 2021

Resum: Quan ens preguntem què constitueix un moviment filosòfic o una tradició, usem criteris com l'existència d'un grup, un mètode o un projecte de recerca compartit. De vegades usem el terme *genealogia* per designar el dinamisme intern i les variacions de les tradicions filosòfiques. L'article assenyala els problemes que provenen d'una comprensió lineal de la filosofia que sovint coincideix amb un model patriarcal de transmissió d'aquesta herència comuna que acaba exclouent dones i d'altres minories. S'oposa al model patriarcal una aproximació crítica a la genealogia per tal de corregir biaixos de gènere, raça i classe. Una genealogia crítica de la història de les idees investigarà no només els modes de transmissió, sinó també les omissions, així com altres vies interpretatives d'enriquir la nostra experiència de què significa tenir una vida examinada.

Paraules clau: genealogia, dones filòsofes, tradició, cànon, patriarcat, exclusió, historiografia crítica

Women Philosophers: Difficulties of an Inclusive Genealogy

Abstract: When we question what constitutes a philosophical movement or tradition, we usually use criteria such as the existence of a group, a method, or a shared research project. Sometimes we use the term *genealogy* to design the internal dynamism and variations of such philosophical traditions. The paper addresses the problems that arise from a linear understanding of philosophical genealogies that often coincide with the patriarchal transmission of the common philosophical heritage excluding women and other minorities. To oppose the patriarchal model, a critical approach to genealogy is presented in order to correct bias related to gender, race, and class. A critical genealogy of the history of ideas will investigate not only the modes of transmission but also the omissions and other possible interpretative ways to enrich our experiences of what it means to have an examined life.

Keywords: genealogy, women philosophers, tradition, canon, patriarchy, exclusion, critical Historiography

1/ Què constitueix una tradició? L'arbre genealògic com a metàfora de la història de la filosofia

Diu William James a *El concepte de veritat del pragmatisme* (1903) que tota teoria nova i revolucionària passa necessàriament per tres estadis: (i) la teoria és declarada absurda; (ii) es reconeix que la teoria pot ser vertadera; (iii) els seus antics detractors sostenen haver-la inventat ells abans que ningú (James, 2016: 202).

Al·laula, per tal de trencar els esquemes del personal assistent, sempre m'ha agradat llençar aquesta pregunta, força impertinent: «què és una tradició filosòfica?». Impertinent, perquè de vegades llenço la pregunta just després d'haver llegit l'anterior reflexió de James i haver provocat la riallada general. L'alumnat mostra reaccions diverses, des de la perplexitat fins al pànic, tot procurant evitar la meua mirada per no haver de confessar que no ho saben. Ho entenc: jo, en el seu lloc hagués reaccionat igual. No és quelcom que se m'hagués preguntat mai a mi com a alumna i no va ser fins que vaig haver de preparar uns seminaris sobre fenomenologia i pragmatisme a Alemanya que no em vaig fer conscientment aquesta pregunta. Suposava que els manuals d'introducció al pensament contemporani explicitaven els criteris de divisió per capítols, corrents, regions i escoles. Però donar una definició unívoca de què és la tradició fenomenològica i què tenien en comú Edmund Husserl, Edith Stein, Maurice Merleau-Ponty i Eugen Fink se'm feia molt difícil. M'explico. Tenim un dels primers fenomenòlegs, Franz Brentano, que caracteritzà el 1874 la fenomenologia com a «psicologia descriptiva».¹ Husserl, al cèlebre article per l'*Encyclopedia Britannica* de 1927 aposta per un mètode que garanteixi no només que la filosofia esdevingui una ciència estricta, sinó que pugui contribuir a la reforma metòdica de totes les ciències.² El Heidegger de la primera època prefereix no tant parlar de mètode, sinó del *com de la recerca* per la qual ens podem adreçar als objectes en tant i només en tant se'ns apareixen.³ En els pocs instants en que Wittgenstein s'hi refereix, decreta en el seu to solemne habitual: «No hi ha fenomenologia, però sí problemes fenomenològics» (1999, §53: 23). Però mirant enrere, Karl-Heinz Lembeck, troba encara una altra forma de designar la fenomenologia com a «treball sobre la facticitat» (2005: 5). Potser per tota aquest disparitat, quan Gadamer

1. Aquesta cita, la de Husserl i la de Heidegger s'extreuen del primer capítol de Gallagher & Zahavi (2013).
2. Quarta versió, se cita actualment de la Hua IX, 277.
3. «*Phänomenologie* ist also ein *Wie der Forschung*, das sich die Gegenstände anschaulich vergegenwärtigt und sie nur, soweit sie anschaulich da sind, bespricht» (a l'ontologia publicada com a *Hermenèutica de la facticitat*, avui a GA, 63, Abt. II, 72). Aquest és un assumpte que els primers fenomenòlegs es prenen força seriosament. Conta la llegenda que Adolf Reinach, deixeble brillant de Husserl, va passar-se tot un semestre provant de respondre a la pregunta «Què és una bústia?» (Gadamer, 2016: 59-60).

busca un eix vertebrador prefereix parlar de «moviment fenomenològic» reflectint aquest dinamisme intern des que Husserl fes la crida de retornar a les coses mateixes fins a l'establiment de fructíferes aliances disciplinàries amb l'antropologia filosòfica, la sociologia o la ciència cognitiva.

Aquest exercici em va servir per sistematitzar una mica més les preguntes que em feia quan introduïa un tema a classe o encetava una nova direcció en la meua recerca. Deixant de banda les coses que m'havien arribat a semblar òbvies, com si fossin qüestions de consens, què sabia jo, per exemple de tal o tal altra escola? Així, vaig acabar recomanant a l'alumnat que provés de resoldre aquestes qüestions quan s'enfrontessin a un text com a representatiu d'un dels modes d'entendre la filosofia. Segurament tenim la intuïció que el que defineix una tradició filosòfica té a veure amb el mètode i amb l'establiment d'una finalitat que és pròpia d'aquesta manera d'entendre la filosofia, un programa compartit. Cal que hi hagi un grup estable de recercadors que se'l facin seu i que constitueixin una mena d'«ortodòxia». En el cas de la fenomenologia, que és del que hem parlat, Waldenfels (1992) distingeix tres «ontologies fenomenològiques regionals»: la fundacional, a Halle; la de consolidació, a Göttingen; i la de transferència, entre Munic i Göttingen⁴. Diferents tradicions poden tenir diferents temporalitats per considerar que un grup s'ha constituït de forma rellevant. Les ontologies regionals fenomenològiques abasten unes quantes dècades, des de 1887 fins a l'Europa d'entreguerres. Els pragmatistes, són una miqueta més laxos i es decideixen per un criteri d'impacte: l'anomenat «club metafísic» només va durar unes quantes sessions, tampoc eren club, sinó uns senyors que es trobaven a parlar de moltes coses, i entre aquestes, no especialment de metafísica, perquè aquesta era una broma de Peirce que només entenien uns quants iniciats (Menand, 2002). A més del grup nuclear, de vegades hi ha grups satèl·lit, afiliats més o menys pròxims, membres que s'escindeixen o que romanen a la perifèria. Així, la relació que hi pot haver entre Husserl i Sartre pot ser anàloga a la que existeix entre James, Ortega y Gasset o Sraffa, posem per cas. És important que els integrants d'una determinada escola s'hi identifiquin, almenys al principi, tot i que això no sempre és un obstacle perquè, per exemple, Heidegger aparegui en alguns llocs com a filòsof de l'existència i Wittgenstein com a pragmatista.⁵

4. La fenomenologia encara està descobrint la contribució de les dones en la fundació del moviment. A aquest efecte, cal destacar la feina d'Ingrid Vendrell Ferran (2008) de recuperar les obres de Gerda Walther, Else Voigtländer i Edith Stein, entre d'altres.

5. La identificació o no de Wittgenstein amb el pragmatisme pivota sobre aquesta anotació publicada al recull *De la certesa*: «§422. Ich will also etwas sagen, was wie Pragmatismus klingt. Mir kommt hier eine Art Weltanschauung in die Quere». (Wittgenstein, 1999). Vegeu la traducció catalana de *De la certesa* (Wittgenstein, 1983).

Però si hi ha un tret essencial a tota tradició filosòfica és la seva historicitat. Que en el seu ésser històric trobi noves variables i creixement, i que aquestes, alhora, donin nous fruits. És així com la tradició s'assimila a la imatge visual proposada: l'arbre genealògic. Si s'hi fixen, funciona amb pràcticament totes les escoles: una persona, o un grup reduït, posa la llavor, una idea, que passa, com la saba per la tija, donant la vida, enfortint les arrels i projectant-se en el futur. Només que si fem un repàs ràpid a tots aquests arbres, ens adonarem que tenen un defecte força sospitos: del tronc més petit al més gran, tota la línia de filiació, amb poquíssimes excepcions, és patrilineal. I això és quelcom que segurament avui, que vivim en una societat força més igualitària que quan la filosofia va néixer fa més de dos mil·lennis, per força ha de sobtar. Com és que aquella ciència que s'ocupa dels primers principis i les primeres causes, d'allò que és en tant que és i d'allò que no és en tant que no és, sembla que importa només a un tipus molt específic de persona?

2/ El cànon occidental com a «panteó d'homes blancs morts»

D'acord amb les estimacions de la historiadora Gerda Lerner, el sistema històric patriarcal es prefigura aproximadament el quart mil·lenni abans de Crist.⁶ El període de formació d'aquest sistema no va ser sobtat: per tal de que s'establís la subordinació de les dones es van haver de produir importants canvis econòmics, tecnològics i militars.⁷ Les intensitats en què aquests canvis es van donar en la regió del Pròxim Orient són variables, per això aquest el patriarcat té una lenta «emergència» que comprèn el període del 3100 al 600 abans de Crist (2018: 31-33). Aporto aquesta dada per recalcar que el patriarcat no és un destí històric, ni un fet de la vida. És una contingència, quelcom que podria no haver-se donat. És cert que és una contingència llarga, però el fet que sigui llarga no implica que deixi de ser una contingència.

6. Val a dir que la hipòtesi plantejada sobre un possible origen del patriarcat, després de l'existència de petites societats quasi igualitàries o inclús matriarcals no és original de Gerda Lerner. L'havien defensada amb anterioritat J.J. Bachofen (*Das Mütterrecht*, 1861), Lewis Henry Morgan (*La sociedad Antigua*, 1877), Friedrich Engels (*El origen de la familia, la propiedad privada y el estado*, 1844) i Lester F. Ward (*Pure Sociology*, 1893), entre d'altres.
7. S'utilitza aquí la paraula *patriarcat* d'acord amb la definició que en fa Dolores Reguant a *La Mujer no existe* (1996): «Es una forma de organización política, económica, religiosa y social basada en las ideas de autoridad y liderazgo del varón, en la que se da el predominio de los hombres sobre las mujeres; del marido sobre las esposas; del padre sobre la madre, los hijos y las hijas; de los viejos sobre los jóvenes y de la línea de la descendencia paterna sobre la materna. El patriarcado ha surgido de una toma de poder histórico por parte de los hombres, quienes se apropiaron de la sexualidad y reproducción de las mujeres y de su producto, los hijos, creando al mismo tiempo un orden simbólico a través de los mitos y la religión que lo perpetúan como única estructura posible» (citada a Varela, 2015: 177).

Segons la cronologia, la filosofia neix en el moment en què ja s'ha establert el poder patriarcal. Com a part del sistema patriarcal, reforça un model jeràrquic de filiació. En paraules de Luce Irigaray:

Les nostres societats, constituïdes per la meitat d'homes i l'altra meitat de dones, provenen de dues genealogies i no d'una: mares-filles i pares-fills (per no parlar de les genealogies creuades: mares-fills, pares-filles). El poder patriarcal s'organitza pel sotmetiment d'una genealogia a una altra. D'aquesta manera, el que nosaltres anomenem estructura edípica, com a forma d'accés a l'ordre cultural, s'organitza ja en l'interior d'una sola línia de filiació masculina, mentre que la relació de la dona amb la seva mare està mancada de símbols. Les relacions mares-filles en les societats patrilineals queden subordinades a les relacions entre homes. (1992: 14)

Si hi ha un camp on aquesta relació edípica se'ns apareix amb diàfana claredat, aquest és la filosofia. Penso que la filòsofa ecofeminista Karen Warren ho havia criticat amb encert quan posà de manifest algunes de les assumpcions implícites del «cànon occidental» (2009: 6). Una assumpció a la que ens aferrem amb obstinació és aquella que pensa la tradició filosòfica com una sèrie de pensadors homes que «es passen el testimoni». La història de la filosofia es presenta com una successió patrimonial de «preguntes eternes» que han provat de respondre d'un en un, dels presocràtics, als pitagòrics; de Sòcrates, a Plató i Aristòtil; d'aquí passa a Agustí i Tomàs d'Aquino, arriba a Descartes, que dribla a Spinoza, recull Hume, remata Kant, hi torna Mill, rebut Whitehead i fins a Quine. I així, amb poques variants. De la mateixa manera, continuem mantenint creences que no són només qüestionables, sinó que algunes són falses, com, per exemple, que la filosofia occidental no té relació amb altres tradicions, amb les arts o amb les ciències; o que la filosofia es pot exercir apel·lant a un nombre limitat i identificable de conceptes, valors i regles, o que la filosofia es transmet per un únic tipus de text o es practica exclusivament a la universitat. Si sempre s'haguessin assumit com a certes aquestes creences moltes de les contribucions de les grans ments del passat s'haurien perdut per sempre més o mai haurien arribat a tenir un lloc en el centre de la cultura.

Aquesta rigidesa ha deixat fora del cànon moltes persones, en particular les dones, fins arribar a constituir, per a Charlene Haddock Seigfried (1991): «un panteó d'homes blancs». Per parlar amb propietat, hauríem de dir «homes blancs morts», puix s'ha imposat aquesta moda ridícula per la qual ara només es pot dir que una persona era filòsofa quan ja s'ha mort i podem contemplar la seva vida com un tot. Què volen que els digui: jo crec que és filòsof o filòsofa la persona que es dedica a filosofar i es fa preguntes i quan una persona és morta ja no fa preguntes ni fa res. Per tant no entenc aquesta pretensió d'utilitzar una denominació com la d'un ofici, que és allò amb que ocupem el temps com quelcom reservat al temps que ja no pot ser ocupat. Si em perdonen diré obertament el que penso: això o és falsa modèstia, o és tonteria.

Tornant al tema, em podrien objectar que hi ha almenys dues raons per les quals no apareixen dones en l'arbre genealògic de la filosofia. El primer, perquè com jo mateixa he assenyalat, vivim en una societat patriarcal, per tant, les dones no han tingut la possibilitat d'exercir molts oficis, entre ells, el de filosofar. El segon, perquè a més, quan han tingut l'oportunitat de fer-ho, no s'han sentit interpel·lades majoritàriament per la filosofia i, per tant, han preferit dedicar-se a altres coses. Sostinc que els dos arguments són falsos, però no ho són de la mateixa manera ni per les mateixes raons.

És bastant fàcil desmuntar el primer citant algunes de les conegudes antologies de dones filòsofes. El primer recompte conegut el fa la Christine de Pizan a *La ciutat de les dames* (1405). Després la *Història de les dones filòsofes* (1690) del gramàtic francès Gilles Ménage. I com més propers estem a avui, més probable és topar-nos amb la compilació *Vull comprendre: història de dones filòsofes* (2007) d'Ingeborg Gleichauf o l'obra en quatre volums coordinada per Mary Ellen Whaite *A History of Women Philosophers* (1991). Hi apareixen centenars de noms, des de l'Antiguitat fins als nostres dies. Serveixi això de pas per desmentir també dos prejudicis força arrelats: que les dones filòsofes són totes contemporànies, més exactament, posteriors al sufragi igualitari i que les dones que filosofen estan soles. Que n'hi ha a totes les èpoques està més que demostrat. I quan dic que no estan soles em refereixo a que no són ni una anomalia ni sempre estan lluitant contra els elements. Moltes formen part de cercles regulars d'estudi, com les pitagòriques o les epicúries. Altres estan en diàleg constant amb intel·lectuals amb qui comparteixen interessos i activisme, com Jane Addams amb John Dewey. Però sobretot parlen amb altres dones, i admiren altres dones. De Pizan n'és una bona mostra: ella mateixa tria la gravadora que ornamentarà les seves lletres. El bell resultat es pot veure a la British Library; el nom de la seva amiga gravadora, malauradament, s'ha perdut. La politòloga Judith Shklar va quedar impressionada per Hannah Arendt, només uns anys més gran que ella, quan aquesta li va fer unes classes com a professora convidada a Harvard, tot i que se n'acabés distanciant. A propòsit de la seva condició de pionera, condició compartida amb Arendt, Shklar escriu això arran del seu nomenament com a primera dona presidenta de l'American Political Science Association (1989-1990):

No és particularment afalagador ésser constantment exhibida com a "primera" dona en haver fet això o allò, com si fóssim un porquet en una fira rural. La pressió, que acabes interioritzant de forma inevitable et va debilitant i va erosionant l'autoconfiança que potser has hagut de construir durant anys. Res del que facis ara semblarà prou bo, per molt que ho intentis. (Shklar, 1989: 10)

De vegades rellegeixo aquestes paraules i penso que el recurs a «la primera dona» o la «dona excepcional» és un instrument més del patriarcat. Aïllades, en qualitat d'excepció, perdem força i energia una vegada i una altra expli-

cant que no és així. Perquè la veritat és que sento que fa anys que escric el mateix text o ofereixo la mateixa conferència provant de justificar que no és veritat que no hi hagi dones filòsofes i exhortar a uns i altres que provin d'incloure les dones i les persones racialitzades en el currículum. I com Sísif, reivindicant la genealogia femenina, em trobo cada vegada havent de tornar al principi, i desgastant-me una mica més a cada intent d'alçar aquesta llosa tan pesada.

El segon argument, el que diu que les dones, quan han tingut l'oportunitat de fer-ho, s'han decantat per altres ocupacions, em sembla que requereix un abordatge més subtil i complex. Perquè aquí hi podrien haver amagats dos subtextos i tots dos són problemàtics. Un vindria a dir que les dones no acaben fent filosofia perquè les seves capacitats i preferències les orienten cap a altres tipus de sabers. La versió més misògina d'aquest subtext és aquella que suggereix sense més que les dones no tenen les aptituds requerides per excel·lir en filosofia perquè la seva naturalesa està en tasques «més femenines». Filòsofs de totes les èpoques han escrit múltiples diatribes en contra de les poques dones que s'acostaven a la filosofia fent ostentació d'una gran fantasia i molta, molta bilis. Només els cal fullejar la *Breu història de la misogínia* (2019) d'Anna Caballé. Podem fer un exercici i triar un parell de pàgines a l'atzar. Surt el 72, un text de Pere Torroella, las *Coplas de las calidades de las donas* (datat com a anterior a 1458) que diu:

Son todas naturalmente
 Malignas y sospechosas,
 Indiscretas y mentirosas
 Y movibles ciertamente;
 Vuelven como hoja al viento,
 Ponen al ausente en olvido
 Quieren comportar a ciento,
 Así que el más contento,
 Es cerca de aborrecido.

Si las queréis enmendar,
 Las habéis por enemigas,
 Y son muy grandes amigas
 De quien las quiere lisonjear;
 Por gana de ser loadas
 Cualquier alabanza cogen;
 Van a las cosas vedadas,
 Desdeñan las sojuzgadas
 Y las peores escogen

(Caballé, 2019: 72-73)

Bé, això era fa uns quants segles. Provem anar una mica més cap a la nostra època per veure si es matisa més o se suavitza el to? Vejam, surt la pàgina 354, una anotació del «Calendario sin fechas» de Josep Pla (publicat a *Destino* el 8 de juny de 1946) que diu: «La convivència constant que se observa entre chicos y chicas, desde el punto de vista de la mujer en estas latitudes no creo que sea positiva. Conviene que las mujeres conserven cierto misterio, conviene que no se dejen tratar fácilmente de tú. ¿Por qué eliminar incógnitas que pueden ser la base de muchas ilusiones?» (Caballé, 2019: 354). Ai, las, ja hi tornem, a l'«etern femení», a la feminitat com a terra ignota, i tenebrosa, com a *Mare Nostrum*, com a alteritat irreductible, com ens advertia Simone de Beauvoir (2015: 371). Fer filosofia ens desfa com a enigmes, com a repte. Ens fa massa *literals*.

Això ens porta a l'altre subtext: és la filosofia una disciplina hostil a les dones i a les minories no blanques, no cristianes, no heterosexuales, no neurotípiques? Aquesta pregunta no pot tenir una resposta unívoca sense caure en alguna trampa. Perquè totes les persones ens fem preguntes, però no a totes les persones se'ns reconeix per igual la capacitat de preguntar i contribuir a les respostes. Realment sorprèn que portem tants segles de filosofia acadèmica, almenys des del segle XVIII, i que al personal docent encarregat de preservar la tradició no pari a qüestionar-se perquè aquelles figures que ensenya son tant menys homogènies que al públic al qual es dirigeixen. Aquesta situació ja s'hauria d'haver revertit des que les dones van entrar massivament a la universitat. Però les dades ens fan un retrat diferent de l'estat de la qüestió. En l'estudi publicat per Obdulia Torres (2018) sobre la situació de les dones en els estudis de filosofia a l'estat espanyol s'evidencia que tot i que fa mig segle que les noies van triant de forma paritària formar-se en filosofia (representen aproximadament la meitat de l'alumnat), encara són menys del 10% de catedràtiques. A que es pot deure el fet que les dones vagin abandonant els estudis i que de ser un terç de les noves doctores desapareguin a la pràctica dels temaris, de la bibliografia i dels llocs de responsabilitat?

Voldria apuntar a una raó que dona la filòsofa Sara Ahmed i anomena el «fatalisme disciplinari» de la filosofia. És a dir, que quan expliquem la història de la filosofia tendim a reproduir els esquemes i tics que ens van ensenyar a nosaltres, sense qüestionar-nos si podríem endreçar les coses o ponderar-les d'una altra manera. Ens empassem, sense més, que la història de la filosofia és lineal i que admet aprofundiment, però no alteració. I aquí es dona, al meu entendre, una de les grans paradoxes de la filosofia actual. Que mentre la filosofia es presenta com l'abanderada de l'esperit crític i el desafiament de l'*status quo* –almenys així ho presentem a l'opinió pública davant de cada temptativa del govern de torn de treure-la de la secundària– la filosofia és profundament conservadora i immobilista quan es tracta de si mateixa i de la seva forma de narrar-se.

3/ Apunts per una genealogia crítica: una altra història és possible.

El fatalisme disciplinari es recolza en una veritat meritocràtica parcial: a saber, que generació rere generació s'han anat validant les mateixes figures de referència, perquè el seu geni és atemporal. És a dir, el fet que 2500 anys després els diàlegs de Plató ens segueixin atrapant és prova que ha de ser present en qualsevol història de la filosofia, que una història de la filosofia sense ell no estaria completa. Evidentment jo no discutiré aquesta afirmació, sempre que busco l'origen de les preguntes que em faig apareix en un moment o altre la seva ombra allargassada. Ara bé, sí que m'agradaria prevenir-los de la temptació d'escriure històries lineals en qualsevol disciplina. El fet que algunes figures hi siguin és prova del seu mèrit, però que no hi siguin, no necessàriament prova el contrari.

Escriu Nietzsche a *Crepuscle dels idols* (1888) en al·lusió als genetistes de la moral anglesos: “A còpia de buscar els inicis, un es torna cranc. L'historiador mira enrere; finalment *creu* també enrere” (2022, 28). Inspirant-se en la revisió nietzscheana del mètode genealògic, Foucault proposa una altra genealogia, una genealogia crítica.

La genealogia és gris, meticulosa i pacientment documental. Treballa amb pergamins embrollats, guixats, reescrits manta vegades. Paul Rée s'equivoca, com els anglesos, en descriure gènesis lineals –en ordenar per exemple només al deler de la utilitat tota la història de la moral: com si les paraules haguessin guardat el seu sentit, els desigs la seva direcció, les idees la seva lògica; com si aquest món de les coses dites no hagués conegut invasions, lluites, rapinyes, disfresses, astúcies.⁸ (Foucault, 1971)

Permetin-me il·lustrar aquest punt amb un exemple. Fa just un parell d'anys, la Comissió d'Igualtat de la Universitat de Barcelona es va proposar retre homenatge a les primeres professores de cada ensenyament. La perspectiva de trobar la primera docent de filosofia a Catalunya em feia molta il·lusió, però no sabia per on començar, així que vaig demanar ajuda al degà de la meua Facultat, Josep Monserrat, coneixedor tant de la història de la nostra universitat com de la filosofia catalana. El Dr. Monserrat va ser tan amable de posar-me sobre la pista d'Amàlia Tineo Gil (1909 – 2007) i vam partir d'aquesta hipòtesi. Vam concertar una cita amb l'Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona i vam demanar les carpetes de la Dra. Tineo. Dir

8. La généalogie est grise; elle est méticuleuse et patiemment documentaire. Elle travaille sur des parchemins embrouillés, grattés, plusieurs fois réécrits. Paul Rée a tort, comme les Anglais, de décrire des genèses linéaires, –d'ordonner par exemple au seul souci de l'utile toute l'histoire de la morale: comme si les mots avaient gardé leur sens, les désirs sa direction, les idées leur logique; comme si ce monde de choses dites et voulues n'avait pas connu invasions, luttes, rapines, déguisements, ruses.

que em vaig sentir decebuda pel que vaig trobar seria dir poc. Una de les dificultats importants d'establir si era la primera docent o no, em va indicar el Dr. Monserrat, és que a l'època en què Amàlia Tineo era estudiant, la Facultat de Filosofia no existia com a entitat independent, això no va passar fins el 1987, de manera que segurament molts alumnes de l'època formaven part alhora del Seminari de Pedagogia, coordinat llavors per Joaquim Xirau. En efecte, el seu historial acadèmic reflecteix que Tineo va ser professora ajudant de la Facultat de Filosofia i Lletres, però també va fer substitucions a Lògica i a Pedagogia. Alguns registres no indiquen especialitat: el 1938 és nomenada ajudant interina després d'haver estat cessada com d'altres professors un any abans, suposem que per la Guerra Civil. Però Tineo no era la única estudiant en aquesta situació. Ens va caure a les mans també l'expedient de Maria Núria Folch Pi, que havia tingut, segons el registre, una feina d'ajudant interina remunerada una mica després que Tineo. Núria Folch era estudiant del Seminari de Filosofia dirigit pel catedràtic Jaume Serra Húnter.⁹ I si hi havia més noies de les quals hem perdut el rastre? Sabem que Tineo va formar part d'una expedició el 1933 pel Mediterrani, una aventura singularíssima de la segona República que va portar a estudiants i docents a investigar els orígens de la nostra cultura fins a Egipte, Malta, Palestina, Creta, Grècia o Turquia. La idea l'havia presentat Fernando de los Ríos al Consell de Ministres del 20 de març: l'expedició sortiria de Cadis i tindria cabuda per 180 tripulants, entre alumnes i professors de les facultats de Filosofia i Lletres de Barcelona i Madrid (Gracia & Fullola, 2006: 36). La Universitat de Barcelona va encomanar la selecció de la seva comitiva a la Junta de Facultat i van resultar seleccionades, a més de Tineo, altres noies: les senyorettes Muntañola (Història antiga), Ortiz Repiso (Història Medieval), Solá (Història del pla antic), Rahola (Curs preparatori). La Universitat Autònoma també hi va enviar algunes estudiants que consten com a membres de la Facultat de Filosofia com María de la Concepción Taboada, María del Rosario Haussmann, Blanca González de Escandón i María Celma Villares (Gracia & Fullola, 2006: 54-69). Com Tineo, moltes estudiaven filosofia i altres especialitats simultàniament.¹⁰

Per tot plegat, no es pot afirmar sense reserves que Tineo fos la primera professora de Filosofia catalana ja que potser algunes d'aquestes noies també

9. Vegeu article sobre Tineo a Miras Boronat (2019a).

10. Cal precisar que al final sembla que es van realitzar més viatges i no un de sol, i que encara que consti en els documents «Universidad Autònoma», es continua tractant de la Universitat de Barcelona, ja que la Universitat de Barcelona va prendre aquest nom durant el període que va entre 1933 i 1939. L'actual Universitat Autònoma amb seu a Bellaterra es funda el 1968 (Jiménez León, 2016: 95). La revista *Temps d'Educació* dedica un dossier monogràfic al número 51 al creuer pel Mediterrani. Agraïxo molt a Conrad Vilanou que em posés sobre la pista d'aquesta publicació on, a més, del citat article de Jiménez León s'hi troben els textos d'Ana Díaz-Plaja (2016a, 2016b) i Merino Escobar (2016) sobre les creueristes, en especial, Concepción Taboada.

va fer classes com a ajudants abans que la Guerra esborrés el seu pas per l'educació superior. El que sí sabem d'Amàlia Tineo és que va obtenir el premi extraordinari de la Llicenciatura en Filosofia el 1934¹¹ i que tot seguit sol·licità escriure una tesi doctoral sobre *La intuición en Husserl* sota la direcció de Joaquim Xirau. Les pistes d'Amàlia a la universitat es perden aquí: a la postguerra va a ensenyar grec i alemany a l'Institut Isaac Albéniz de Badalona. Quan passa a l'Institut Francès, la substitueix Maria Aurèlia Campany, a qui retrobarà al Cercle Literari uns anys tard. El 1968, Tineo obre juntament amb Pere Ribera i Joan Sarsanedas l'Escola Aula de Barcelona. Va morir el 2007 sense que se n'hagués preservat la memòria i sense que la Universitat de Barcelona publicués ni una trista nota de reconeixement.

No seria concebible, doncs, que hi hagués altres Amàlies en la nostra tradició filosòfica? Dones de talent inqüestionable els rastres de les quals s'han perdut per la deixadesa o per l'acumulació de circumstàncies sobrevingudes com la guerra o les males arts d'algun company gelós? Jo sí que crec que és raonable pensar que els llegats d'algunes dones filòsofes no s'han constituït pel concurs de la mala sort, però també per una sèrie d'hàbits de pensament que ha atorgat menys valor a les seves obres. Recordin el que he dit abans: el patriarcat és una contingència històrica, no un destí, però 2500 anys de menysteniments i tics misògins tampoc s'eradiquen en un dia i encara perviuen en els biaixos inconscients de moltes pràctiques de la historiografia filosòfica. Ara tenim un nom tècnic per això: *injustícia epistèmica*. La Miranda Fricker (2017) estudia dos casos paradigmàtics d'aquest tipus d'injustícia que ens afecta particularment a les dones com a subjectes de coneixement: la *injustícia testimonial*, que es produeix quan els prejudicis condueixen l'oient a atorgar menys credibilitat a un parlant; i la *injustícia hermenèutica*, que es produeix abans, com una fractura d'interpretació, quan algú està en una situació de desavantatge a l'hora de donar comptes de la seva experiència. L'exemple típic d'injustícia hermenèutica és el de l'assetjament sexual: abans que existís el concepte, moltes dones tenien alguna noció de que les coses no anaven bé, però no tenien manera d'expressar el seu malestar ni trobaven recolzament en el seu entorn, ja que era una situació o bé normalitzada, o bé que feia mirar cap a una altra banda.

Si fem un breu recorregut per la història de la filosofia, ens trobarem amb molts exemples d'injustícies epistèmiques i d'altres casos flagrants d'injustícia que han fet que les paraules i les obres de les dones s'hagin perdut o no hagin rebut el mateix tracte que les dels seus companys. Per seguir un cert ordre, em referiré a l'obra *Com acabar amb l'escriptura de les dones* (1983)

11. Formaven part del tribunal que demana la concessió del premi extraordinari per unanimitat: Joaquim Xirau, Jaume Serra Hünter, Tomàs Carreras Artau, Pere Font i Puig, A. Torroja, L. Bellido i Marià Bassols. El talent d'Amàlia és, per tant, incontestable, passa per davant de molts altres companys de promoció.

de Joanna Russ. L'obra, escrita en un to punyent i molt irònic, s'enfoca als estudis literaris, però també es pot aplicar a la filosofia.

Una de les coses que es pot fer perquè les dones no escriguin és fer *que no tinguin temps*. La doble o triple jornada, que ens esgota, com deia Aleksandra Kollontai entre el treball assalariat, les cures i la militància, deixa poc marge a les dones per escriure. Les dones sempre han estat pobres i la manca de recursos no casen bé amb les aspiracions de l'alta literatura. Com diu Russ

la pobresa i la falta de temps lliure són frens realment potents a l'art: era improbable que la majoria de qui treballava a les fàbriques de la Gran Bretanya decimonònica suportant jornades laborals de catorze hores dedicués la seva vida a perfeccionar la tècnica del sonet. (2019: 36)

Això explica, per Audre Lorde, que la poesia hagi estat el gènere preferit dels oprimits, perquè és la més barata de totes les arts, «requereix menys treball físic i menys materials i es pot realitzar entre torns de treball, en un racó de la cuina de l'hospital o al metro, amb un tros de paper» (2003: 124). Cal tenir una habitació pròpia, com deia Virginia Woolf (2014). I prou diners per comprar una màquina d'escriure, paper, tinta, llibres.

Com que moltes dones no tenen tot això a la seva disposició, no poden escriure en els gèneres que estan reconeguts com a propis de la transmissió filosòfica: textos voluminosos i en prosa, amb un aparell tècnic molt elaborat i amb un extens apartat bibliogràfic. Llavors pateixen el que Russ anomena la *falsa categorització* o *classificació en un gènere menor*. Això succeeix quan no s'admet que una escriptora ha fet alguna contribució de valor a un determinat gènere literari o se li assigna un gènere literari considerat inferior. Li va passar a la Mary Wollstonecraft, se la tenia per una gran prosista de la llengua anglesa, però no suficient per ser inclosa en una història de la novel·la. Es deia d'ella que contenia les peces més interessants sobre la passió femenina, però sovint els exemples citats sobre això s'extreien de les seves cartes, no de la seva prosa. Però el gènere epistolar no és un gènere filosòfic, per tant, almenys no quan es tracta de dones, tot i que moltes van plasmar els seus pensaments en la seva correspondència, o en els seus diaris (Russ, 2019: 110). Se'm planteja aquí una sospita de *doble tracte*: mentre sí que s'admeten moltes obres de filòsofs que no encaixen en els gèneres literaris majors –aforismes,¹² poesia,¹³ confessions,¹⁴

12. A més de l'esmentat Nietzsche, recordem Karl Kraus, Michel de Montaigne, Baltasar Gracián, Georg Christoph Lichtenberg o Arthur Schopenhauer. Vegeu Krüger (1988).

13. L'exemple més cèlebre és el *Proemi* de Parmènides (segle V a.C.), però van ser molts els que van escriure poesia, així com poetes que van escriure també filosofia.

14. Són llegides com a filosofia les de Sant Agustí d'Hipona (397 – 398) i les de Jean-Jacques Rousseau (1782).

fragments,¹⁵ lliçons,¹⁶ diaris,¹⁷ diàlegs,¹⁸ obres de teatre,¹⁹ cartes,²⁰ inclús notes enganxades en un clip²¹— no sempre hem aplicat la mateixa liberalitat a l'obra de les dones filòsofes. Pressuposant, és clar, que algú s'hagués pres la molèstia de llegir-les.

Algunes han optat per escriure deliberadament en un llenguatge popular, com Jane Addams, que per tal d'arribar a una audiència més vasta va renunciar a les cites i a la bibliografia en la desena de llibres i centenars d'articles que va publicar en vida. Va ser la primera dona —ja que agrada tant això dels rànquings— en publicar l'*American Journal of Sociology*, el 1896, però se la considerava més activista que pensadora. Per això la Universitat de Chicago rebutja la proposta de George Herbert Mead que se li atorgui el Doctorat Honorífic el 1916, tot i que Addams havia escrit més²² i tenia una notorietat pública molt superior a la del seu amic. Addams no va tenir el doctorat a Chicago per ser una dona, però que Mead no acabés mai la tesi no va suposar cap impediment perquè Mead dirigís el Departament de Filosofia fins a la seva mort.

Hi ha un petit truc, no obstant això, per excel·lir, ens confia Russ (2019: 186):

Si ets dona i vols destacar en algun camp és una bona idea: (a) inventar-lo i (b) situar-lo en una àrea tan mal pagada o de tan poc prestigi que els homes no la desitgin, d'aquí les figures de Florence Nightingale i Jane Addams (tant la Infermeria com el Treball Social s'han mantingut com a treballs femenins i mal pagats, al menys en els llocs de menys nivell).

15. Les obres d'Heràclit més que aforismes, es citen com a fragments numerats perquè no tenim coneixement exacte de com els transmetia l'autor ni què volien dir. Per això se l'anomenà «Heràclit, l'Obscur». Vegeu Heràclit (2009).
16. Com és conegut, la major part de l'obra conservada d'Aristòtil són lliçons al Liceu, mentre que la seva obra *exotèrica* s'ha perdut. També s'estudien amb detall les lliçons magistrals de Hegel, o les de Georg Herbert Mead, que constitueixen el gruix del seu *Mind, Self & Society* (1934).
17. Els de Wittgenstein han estat estudiats en continuïtat amb la resta de textos produïts per ell.
18. A més dels platònics, cal tenir presents els *Tres diàlegs entre Hylas i Philonous* (1713) de George Berkeley.
19. Entra en aquesta categoria tota la producció teatral de Jean-Paul Sartre, destacant-ne *A porta tancada* (1944). S'han llegit en clau filosòfica obres de dramaturgs com Thomas Bernhard, Samuel Beckett o William Shakespeare.
20. Els clàssics grecs i llatins transmetien els seus ensenyaments als seus deixebles tot sovint per aquesta via: ens ha arribat la preciosa *Carta a Meneceu* d'Epicur (341 – 270 a.C.) i les *Epístoles* morals de Sèneca (4 a.C. – 65 d.C.).
21. Em refereixo als *Zettel* de Wittgenstein (1999) que eren, literalment, notes enganxades amb un clip que van editar pòstumament G.H. von Wright i Elizabeth Anscombe.
22. Jane Addams (1860 – 1935) va publicar una dotzena de llibres i uns 500 articles. Vegeu Miras Boronat (2019).

Això sí, només cal que la professió comenci a guanyar prestigi perquè es produeixi un curiós fenomen: inclús en els àmbits més feminitzats, els llocs de direcció i gestió amb més estatus els acaben ocupant homes. Succeeix amb la infermeria i amb l'educació infantil i només ho podem explicar per l'absència total de polítiques de conciliació, la desigual distribució de les tasques de cures i els molts obstacles que les dones es troben quan volen fer carrera.

Un dels impediments més freqüents, com assenyala Russ, és que quan demostren talent se'ls *negui l'autoria* o que la seva autoria *quedi contaminada*. Margaret Cavendish (1623 – 1673), per exemple, duquesa de Newcastle, apassionada de la filosofia natural, debatia de tu a tu amb Hobbes, Descartes, Huygens o Gassendi sobre la matèria i el moviment. Escrigué el 1666 «The Blazing World», possiblement la primera obra de ciència ficció. Va ser admesa a la Royal Society de Londres, però quan finalment publica els seus textos sobre física, es posa en dubte que ho hagi fet ella de debò i se l'acusa d'haver contractat algú perquè escrivís per ella (Russ, 2019: 57). La ja esmentada Christine de Pizan, l'obra de la qual es va atribuir durant segles a Boccaccio, fins que Louise de Kéralio en va restablir l'autoria el 1786. I després hi ha casos d'autèntica *mala fe* i apropiació descarada, com el que de Lise Meitner (Otto Hahn es va quedar el Nobel de Química)²³ o el de Rosalind Franklin (obviada per James Watson i Francis Crick en rebre el Nobel de Medicina)²⁴. La contaminació de l'autoria és una mica més subtil, però no per això menys nociva. Consisteix, per exemple, en divulgar la idea que és ridícul que les dones es dediquin a l'art i que, per tant, les coses que produeixen no tenen dignitat. O bé que les dones per produir han de ser anormals, neuròtiques, desagradables o odioses (Russ, 2019: 65). Si una dona produeix alguna cosa que tingui èxit, evidentment, no ho haurà fet sola. Charlotte Brönte ho va patir en publicar *Jane Eyre* (1847). La crítica es dividia entre trobar indecent que una dona pogués escriure allò o atribuir la part més important del mèrit de l'obra al seu germà. Russ (2019: 69) relaciona aquestes reaccions virulentes a les pretensions literàries de les escriptores a l'augment de pseudònims masculins la segona meitat del segle XIX: a la literatura anglesa hi hauria com a mínim 12 dones que escriuen amb nom d'home per eludir l'escàndol.²⁵ Nosaltres tenim un cas nostrat més a tocar: la Caterina Albert publicant com a Víctor Català per evitar més incidents desafortunats com

23. Vegeu Altschuler & Ballesteros (2016).

24. Vegeu Muñoz Paez (2018).

25. Les ja citades germanes Brönte: Charlotte (*Currer*), Emily (*Ellis*) i Anne (*Acton Bell*). S'han documentat també els pseudònims masculins de Louisa May Alcott (*Am M. Barnard*), Amantine Lucile Aurore Dupin (*George Sand*), Mary Ann Evans (*George Eliot*), Violet Paget (*Vernon Lee*), Karen Blixen (*Isak Dinesen/Pierre Andrézel*) i Katharine Burdeleyn (*Murray Constantine*).

els Jocs Florals d'Olot de 1898, quan una munió de senyors quasi va tenir un cobriment de cor en comprovar que el monòleg *La infanticida* l'havia escrit una dona.

4/ Per una vida examinada: observacions finals sobre la rellevància social de la filosofia i el deure d'honestedat intel·lectual

No sé si totes les raons adduïdes fins ara els hauran semblat convincents, potser no totes en la mateixa mesura. Si no he arribat a ser més persuasiva, demano només que ho comptin com a demèrit meu i no com a prova de la manca d'interès de totes les dones filòsofes aquí esmentades i moltes més de les quals em declaro hereva. Pensin que eren tantes i tan bones i tan sàvies que la Christine de Pizan els va bastir una ciutat imaginària: *La ciutat de les dames* (1405). Aquelles dones poblaven la seva soledat i la socorrien en les hores tristes en què Christine havia de sospirar altre cop, pels atacs misògins que entorpien la seva vista quan s'esmerçava a llegir les obres dels clàssics. L'exemple d'altres dones valentes la nodria i l'empenyia a seguir endavant. Aquest és un secret que totes descobrim tard o d'hora, per més que la societat patriarcal insisteixi en mantenir-nos soles i aïllades. Ho recull el col·lectiu de la Llibreria de Dones de Milà:

Succeeix sovint, en molts camps, que la llengua se'ns imposa com el domini d'experiències i judicis de l'altre. La llengua en si no és el domini d'una experiència amb exclusió d'altres o d'un pensament sobre un altre. Però la llengua s'insereix en una trama de relacions socials i aquestes són molt poc favorables a acollir el que una dona viu i vol per si mateixa, en la seva diferència envers l'home.

Probablement a cap de nosaltres no se'ns ha ensenyat la necessitat de cuidar molt especialment la relació amb altres dones i a considerar-les com una font insubstituïble de força personal, originalitat mental, de seguretat en la societat. (Llibreria de Dones de Milà, 2004: 16)

Tant si sou joves filòsofes com recercadores ja consolidades, de ben segur que de tant en tant us cal beure d'aquesta font de sororitat que brolla des de temps remots, hi ha dones en què us emmiralleu o dones amb les que us confieu, com a supervivents i guerrerres que sou, sense casc i sense armadura. Perquè sobreviure en aquest món tan hostil als desitjos i esperances de les dones ens fa ser unes «heroïnes quotidianes». Per això, per modesta que us sembli la vostra tasca, és resistència i obre camí a tantes i tantes que vindran.

Em dirigiré ara a qui, potser tot i amb això, pensa que pot continuar practicant la filosofia com ho feia fins ara, sabent que existeixen veus minimitzades i desateses, però que no són cosa seva. Hi ha un argument que no he tret

fins ara i és el de l'imperatiu legal. Formem part dels estats que han signat l'Agenda 2030 i l'acord pels objectius de desenvolupament sostenible entre els que s'hi compten la igualtat de gènere (ODS 5) i la reducció de les desigualtats (ODS 11).²⁶ Des de les Nacions Unides fins a les legislacions estatal, autonòmica i municipal, a tots aquests nivells es recomana la inclusió de la perspectiva de gènere o *gender mainstreaming* per tal d'aconseguir la igualtat a mig termini. Hi ha una quantitat aclaparadora d'evidències empíriques de com la manca de vocacions de les nenes en camps en què pensen que tindran menors perspectives d'èxit.²⁷ Això és quelcom crític tant en la filosofia com en les denominades STEM (acrònim en anglès de ciència, tecnologia, enginyeria i matemàtiques). Els recomano un documental estrenat el 2020 amb el títol *Picture a Scientist*. A la pel·lícula, la Dra. Raychelle Burks, recorda com ha estat de difícil per ella haver arribat a tenir una carrera en química analítica sense haver tingut mai cap professora negra a qui emular. Va ser una trajectòria solitària en un camí com la recerca bàsica que ja de per si és molt dur. Hi segueix havent una taxa molt alta d'abandonament. Al documental s'apunten algunes causes externes a la ciència: la discriminació, la falta de reconeixement, l'assetjament sexual i laboral... I totes les dones protagonistes comparteixen la mateixa pregunta: «Per què deixem que es perdi tant de talent per a la ciència? S'imaginem com de lluny hauríem arribat si totes aquestes dones seguíssin investigant?». Perquè sí, això va de la ciència, al capdavant. I és desolador pensar que aquesta pregunta és la mateixa que es feien les sufragistes fa més d'un segle. Charlotte Perkins Gilman arribava a la mateixa incredulitat a *Women and Economics*, la primera obra d'economia feminista, escrita el 1898: Com pot permetre's una societat que es diu progressista i igualitària ofegar tantes vocacions i tant de potencial?

Arribats a aquest punt, ja ho veuen, no els estic demanant que escriguin una genealogia inclusiva de la història de les idees. Això presuposaria entendre que existeixen de veritat dues genealogies: una, la que sempre s'ha considerat important, la dels senyors i els conceptes abstractes que formen un tronc robust i les branques principals; l'altra, una tradició menor, de senyores i altres col·lectius minoritzats que de tant en tant afegeixen alguna nota al peu a la primera, que en són una fulla resseca o floritura o inclús paràsit i anomalia. No, estic demanant alguna cosa més ambiciosa. Si es dediquen a la història de la filosofia, expliquin les coses com van ser: no era un arbre, sinó molts; no un riu i molts afluents, sinó tot un sistema complex de canals,

26. Vegeu enllaç a la web dels Objectius de Desenvolupament Sostenible de l'Assemblea de Nacions Unides a l'apartat bibliogràfic.

27. Remeto a l'estudi de Torres (2018) i a la monografia de García Dauder i Pérez Sedeño (2017) que compilen una gran quantitat d'aquestes evidències.

llacunes, pous secs i torrents que es perden, d'altres que van decidits a la mar. Utilitzin la metàfora que més els agradi, però no minimitzin unes veus en pro d'unes altres. Perquè com insisteix fa temps la directora del Centre d'Història de Dones Filòsofes i Científiques de la Universitat de Paderborn: «Qualsevol que pensí que pot fer ciència sense el coneixement de les dones està mesurant el món cometent importants omissions... com si Newton hagués introduït en els seus càlculs només un de cada dos planetes».²⁸

Referències

- AHMED, Sara (2018). *Vivir una vida feminista*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- ALTSCHULER, Daniel R., & BALLESTEROS, Fernando J. (2016). *Las mujeres de la luna. Historias de amor, dolor y valor*. Pamplona: Next Door Publishers.
- BEAUVOIR, Simone de (2015). *El segundo sexo*. Madrid: Cátedra.
- CABALLÉ, Anna (2019). *Breve historia de la misoginia*. Barcelona: Ariel.
- D.D.A.A. (1991). *A History of Women Philosophers (4 vol.)*. (M. E. Waithe, ed.). Dordrecht: Springer Verlag.
- DE PIZAN, Christine (1990). *La ciutat de les dames*. Barcelona: Edicions de l'Eixample.
- DÍAZ-PLAJA, Ana (2016a). «Las mujeres se embarcan hacia el futuro: las cruceristas de 1934», *Temps d'Educació*, 51, 107-122.
- DÍAZ-PLAJA, Ana (2016b). «Dos profesores enamorados en tiempos de la República: Guillermo Díaz-Plaja y Concepción Taboada», *Temps d'Educació*, 51, 229-270.
- FOUCAULT, Michel (1971). *Nietzsche, la généalogie, l'histoire*. Paris: PUF.
- FOUCAULT, Michel (2008). *Nietzsche, la genealogía, la historia*. València: Pre-Textos.
- FRICKER, Miranda (2017). *Injusticia epistémica*. Barcelona: Herder.
- GADAMER, Hans-Georg (2016). *El movimiento fenomenológico*. Madrid: Síntesis.
- GALLAGHER, Shaun & ZAHAVI, Dan (2013). *La mente fenomenológica*. Madrid: Alianza.
- GARCÍA DAUDER, Dau & PÉREZ SEDEÑO, Eulalia (2017). *Las "mentiras" científicas sobre las mujeres*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- GLEICHAUF, Ingeborg (2007). *Vull comprendre: història de dones filòsofes*. Barcelona: La Desclosa.
- GRACIA, FRANCISCO, & FULLOLA, Josep M. (2006). *El sueño de una generación. El crucero universitario por el Mediterráneo de 1933*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona.
- GILMAN, Charlotte Perkins (2016). *Women and Economics (reprint)*. Leipzig: CreateSpace Independent Publishing Platform.
- HAGENGRUBER, Ruth (2021). IAPH 2021. Welcome Speech. History of Women Philosophers. https://www.youtube.com/watch?v=CTrA-B64U_w
- HERÀCLIT. (2009). *Heraclito: fragmentos e interpretaciones*. (J. L. Gallero & C. E. López, eds.). Madrid: Árdora.
- IRIGARAY, Luce (1992). *Yo, tú, nosotras*. Madrid: Cátedra.
- JAMES, William (2016). *Pragmatismo*. Madrid: Alianza.

28. A la lliçó inaugural del Congrés de la Internacional, vegeu enllaç a la xerrada a l'apartat bibliogràfic.

- JIMÉNEZ LEÓN, Marcelino (2016). «Dos diarios inéditos de los cruceros organizados por la Universidad Autónoma de Barcelona en 1934 y 1935», *Temps d'Educació*, 51, 95-106.
- KOLLONTÁI, Aleksandra (2016). *Mujer y lucha de clases*. Vilassar de Dalt: El Viejo Topo.
- KRÜGER, Hans (1988). *Über den Aphorismus als philosophische Form*. München: text + kritik.
- LEMBECK, Karl-Heinz (2005). *Einführung in die phänomenologische Philosophie*. Darmstadt: WBG.
- LERNER, Gerda (2018). *La creación del patriarcado*. Iruñea-Pamplona: Katakarak.
- Libería de Mujeres de Milán (2004). *No creas tener derechos. La generación de la libertad femenina en las ideas y vivencias de un grupo de mujeres*. Madrid: horas y HORAS.
- LORDE, Audre (2003). *La hermana, la extranjera*. Madrid: horas y HORAS.
- MÉNAGE, Gilles (2009). *Historia de las mujeres filósofas*. Barcelona: Herder.
- MENAND, Louis (2002). *The Metaphysical Club*. London: Flamingo.
- MERINO ESCOBAR, María del Mar (2016). «Crucevistas en el año 1934: otro descubrimiento de América», *Temps d'Educació*, 51, 123-135.
- MIRAS BORONAT, Núria Sara (2019a). «Amalia Tineo Gil», D.D.A.A., *Les primeres profesores de la Universitat de Barcelona*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 23-26.
- MIRAS BORONAT, Núria Sara (2019b). «Jane Addams i l'educació per la pau» J. Monserrat & I. Roviró (eds.), *L'educació. XXIII Col·loquis de Vic* (pp. 49-58). Societat Catalana de Filosofia.
- MUÑOZ PAEZ, Adela (2018). *Sabias. La cara oculta de la ciencia*. Barcelona: Debate.
- NIETZSCHE, Friedrich (2009). *El ocaso de los ídolos*. Barcelona: Tusquets.
- NIETZSCHE, Friedrich (2022). *El crepuscle dels ídols*. Barcelona: Adesiara.
- RUSS, Joana (2019). *Cómo acabar con la escritura de las mujeres*. Madrid: Editorial Dos Bigotes/ Editorial Barrett.
- SEIGFRIED, Charlene Haddock (1991). «Where Are All the Pragmatist Feminists?», *Hypatia*, 6(2), 1-20.
- SHATTUCK, Sharon & CHENEY, Ian (2020). *Picture a Scientist*. United States: Uprising Production/Wonder Collaborative.
- SHKLAR, Judith N. (1989). «A Life of Learning», *American Council of Learned Societies*, 9, 1-18.
- TORRES GONZÁLEZ, Obdulia (2018). «La situación de la mujer en los estudios de filosofía. Un análisis basado en indicadores», *Investigaciones Feministas*, 9(2), 327-342.
- United Nations (n.d.). The Global Goals for Sustainable Development. <http://www.globalgoals.org/>
- VARELA, Núria (2015). *Feminismo para principiantes*. Barcelona: Ediciones B.
- VENDRELL FERRAN, Ingrid (2008). «Emotionen und Sozialität in der frühen Phänomenologie. Über die Möglichkeiten von Frauen in der ersten Phase wissenschaftlicher Schulbildung», *Feministische Studien*, 26(1), 48-65.
- WALDENFELS, Bernard (1992). *Einführung in die Phänomenologie*. Paderborn: W. Fink.
- WARREN, Karen J. (2009). *An Unconventional History of Western Philosophy. Conversations between Men and Women Philosophers*. Lanham: Rowman & Littlefield.

- WITTGENSTEIN, Ludwig (1999). *Werkausgabe. Band 8: Bemerkungen über die Farben. Über Gewißheit. Zettel*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (1983). *De la certesa*. Barcelona: Ed. 62.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (2000). *Sobre la certeza*. Barcelona: Gedisa.
- WOOLF, Virginia (2014). *Una cambra pròpia*. Barcelona: La Temerària Editorial.